

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-98>

УДК 314.7.045

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД РЕПАТРІАЦІЇ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

FOREIGN EXPERIENCE IN REPATRIATION OF FORCED MIGRANTS: LESSONS FOR UKRAINE

Янович Арсеній Віталійовичаспірант, провідний інженер відділу регіональної економічної політики,
Державна установа «Інститут регіональних досліджень
ім. М.І. Долішнього НАН України»ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9039-2735>**Yanovych Arsenii**State Institution «Institute of Regional Research
named after M. I. Dolishniy of NAS of Ukraine»

Стаття присвячена аналізу іноземного досвіду репатріації вимушених мігрантів на прикладі Боснії і Герцеговини та Ізраїлю. У дослідженні розглядаються ключові фактори, що впливають на повернення біженців, зокрема безпекова ситуація, обмежений правовий статус, доступ до інформації, соціальний капітал, наявність житла, роботи та доступу до базових послуг. Висвітлено перебіг рееміграції до Боснії і Герцеговини й акцентовано увагу на причинах її відносно неспішності. Розкрито сутність репатріаційних практик держави Ізраїль, окреслено її позитивні і негативні наслідки. На підставі проаналізованого іноземного досвіду зроблено висновок про необхідність розробки комплексної програми України у сфері повернення власних біженців та її включення до загального плану відбудови країни та її розвитку у майбутньому.

Ключові слова: вимушена міграція, тимчасовий захист, репатріація, реінтеграція, міжнародний досвід.

This study delves into the complexities of forced migration and repatriation, using the cases of Bosnia and Herzegovina and Israel as comparative examples. By analyzing the policies, social conditions, and international responses in these two countries, the research aims to identify key determinants of successful reintegration and provide actionable recommendations for Ukraine, currently facing significant displacement crises. The study reveals that the efficacy of repatriation efforts is contingent upon a multifaceted approach that addresses both immediate and long-term challenges. While both Bosnia and Herzegovina and Israel experienced large-scale displacement due to conflict, the outcomes of their repatriation efforts diverged significantly. Israel's successful reintegration program can be attributed to several factors, including a strong national identity, a well-coordinated government response, robust social safety nets, and the active support of the diaspora. A key factor in Israel's success was the comprehensive approach to remigration, which included providing housing, employment opportunities, education, and healthcare to returning migrants. Additionally, the government implemented policies to encourage private sector investment and create jobs, thereby stimulating economic growth and providing opportunities for returning migrants. In contrast, Bosnia and Herzegovina's repatriation efforts were hampered by political instability, economic hardship, and a lack of international coordination. Drawing on these cases, the study underscores the importance of a comprehensive approach to repatriation that encompasses security, economic opportunities, social cohesion, and psychological support. For Ukraine, this entails establishing a secure environment, providing economic incentives for return, facilitating social reintegration, and ensuring access to essential services. Additionally, international cooperation and support are crucial for the successful implementation of repatriation programs. By understanding the factors that contribute to successful repatriation, policymakers and humanitarian organizations can develop more effective strategies to assist displaced people in remigration.

Keywords: forced migration, temporary protection, repatriation, reintegration, foreign experience.

Постановка проблеми. Репатріація вимушених мігрантів є одним з найбільш гострих аспектів дискурсу функціонування української економіки в умовах війни та повоєнного від-

новлення. Важливість віднайдення дієвих механізмів повернення українців додому обумовлена, передусім, відчутними втратами Україною трудових ресурсів та людського

капіталу, які, з однієї сторони є первинною передумовою збереження продуктивної спроможності країни та її регіонів [1, с. 72], з іншої – відіграватимуть роль лімітуючих факторів подальшого економічного розвитку. З огляду на те, що вимушена міграція населення притаманна практично усім збройним конфліктам, світовою спільнотою було накопичено істотний досвід у питанні репатріації біженців, який становить прикладну цінність для України. В цьому контексті, на особливу увагу заслуговує інструментарій повернення вимушених мігрантів, що застосовувався по завершенню війни у Боснії і Герцеговині, а також актуальні репатріаційні практики Ізраїлю. Інтерес до першого випадку обумовлений схожістю його окремих елементів із російським вторгненням в Україну. До нього саме воєнні кампанії, що супроводжували розпад Югославії, вважалися найбільш руйнівними збройними зіткненнями у Європі з часів Другої світової війни, а Боснія і Герцеговина була їх епіцентром [2]. Увага до другого прикладу продиктована, найперше, успішністю політики репатріації, що проводиться державою Ізраїль попри існуючу перманентну небезпеку військових протистоянь. Відтак, згаданий досвід у сфері повернення вимушених мігрантів є достатньо релевантним для України та потребує детальнішого висвітлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іноземний досвід репатріації вимушених мігрантів відображений у низці міжнародних нормативно-правових актах, серед яких варто відзначити Женевську конвенцію про статус біженців, Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців та Директиву 2001/55/ЄС, яка визначає мінімальні стандарти тимчасового захисту в умовах масового напливу мігрантів і заходи, що сприяють їхньому поверненню. Значна увага міжнародному досвіду повернення вимушених мігрантів приділена науковцями Національного інституту стратегічних досліджень, серед яких варто виділити публікації К. Войтовського та О. Малиновської. Зокрема, в працях науковиці висвітлено наслідки ухвалення Дейтонської мирної угоди по завершенню війни в Боснії і Герцеговині з акцентом на проблемах пов'язаних із наданням фінансових компенсацій за втрачене майно. Окрім цього, необхідно відзначити численні аналітичні матеріали, опубліковані Центром економічної стратегії, що розкривають сучасні виклики вимушеної міграції у контексті російсько-української війни.

Попри значну кількість напрацювань у сфері вимушеної міграції, дана тематика залишається вкрай актуальною з огляду на триваючі бойові дії на території України, які посилюють міграційну кризу та обумовлюють необхідність подальшого поглиблення наукових досліджень. Окрім цього, порівняння досвіду Боснії і Герцеговини та Ізраїлю дозволить оцінити відносну успішність політик обидвох країн у сфері репатріації з метою врахування даного досвіду під час розробки відповідної політики в Україні.

Формулювання цілей статті. Метою статті є огляд ключових стимуляторів і дестимуляторів процесу повернення вимушених мігрантів у країну походження та виявлення особливостей їх дії на прикладі Боснії і Герцеговини та Ізраїлю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Станом на кінець минулого століття у міжнародному правовому полі існувала низка нормативних актів, які кодифікували концептуальні підходи до репатріації біженців: Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Женевська конвенція про статус біженців 1951 року, висновки Виконавчого комітету УВКБ тощо. Втім, саме Балканська криза стала найбільшим у Європі прецедентом практичного застосування існуючого нагромадження формальних інструментів. Отриманий Європейським Союзом досвід знайшов своє відображення у Директиві 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб [3]. Відповідно до неї тимчасовий захист розглядається як винятковий захід, строк дії якого має бути обмеженим. Окрім цього, у директиві акцентовано увагу на необхідності передбачення заходів, що забезпечують повернення користувачів тимчасового захисту до країни походження. Окреслені в згаданих документах ключові принципи повернення вимушених мігрантів були покладені в основу запропонованого ООН інтегрованого підходу, відомого як 4R – репатріація, реінтеграція, реабілітація та реконструкція – що передбачає реалізацію спектру відповідних заходів на національному, регіональному та місцевому рівнях, сукупність дипломатичних та гуманітарних акцій. «Відповідальність за створення умов для репатріації передусім покладається на країни походження, проте міжнародна спільнота виявляє готовність надавати підтримку та допомогу в ліквідації перешкод для добровільної репатріації, а також в реінтеграції

поверненців, передусім жінок, дітей, молоді, людей з інвалідністю та осіб старшого віку. Така допомога може виявлятися у сприянні розвитку країн, куди повертаються біженці, а також безпосередньому наданні поверненцям засобів до існування, допомоги у вирішенні житлових, земельних та майнових питань» [4]. Відповідно, до розробки та реалізації політики репатріації залучаються усі зацікавлені сторони: країни донори та країни реципієнти, самі біженці, міжнародні організації, благодійні фонди, волонтери тощо. При цьому міжнародне законодавство надає перевагу саме добровільному поверненню, втім допускаючи й примусове [5; 6]. Таким чином, у світовій практиці репатріація розглядається одним з основних шляхів вирішення проблеми вимушених мігрантів після завершення дії тимчасового захисту. Водночас, необхідно зауважити, що розробка і ухвалення програм із репатріації впливають здебільшого на якість процесу її перебігу а не на прийняття рішення про повернення [4]. Натомість, серед стимуляторів та дестимуляторів реєміграції найбільш значимими є:

1. Безпекова ситуація. Безсумнівно, усунення деструктивного чинника, який спричинив вимушену міграцію та гарантування безпеки є основними передумовами репатріації [7]. Першочерговість даного чинника для вимушених мігрантів з України підтверджується соціальними опитуваннями [8, с. 56];

2. Обмежений правовий статус. Часова визначеність тимчасового захисту найчастіше передбачає й відмінності у правах із громадянами країн перебування. В той час як частині вимушених мігрантів вдається адаптуватися до нових умов життя, зокрема в частині вивчення місцевої мови і пошуку роботи, інші, в силу низки причин при звичаються виключно до соціальної допомоги [9]. Відповідно, припинення такої підтримки виступає вагомим чинником впливу на мотивацію біженців у контексті реєміграції. Втім, зауважимо, що країна реципієнт, керуючись власними інтересами, може сприяти інтеграції частини мігрантів із метою набуття кваліфікованих кадрів [10];

3. Інформаційне забезпечення. «Для зваженого рішення про повернення та усвідомлення, наскільки безпека досягнута, а умови проживання – прийнятні, біженці потребують достовірної інформації. Проведені в різний час опитування вигнанців з різних країн переконують, що основним джерелом інформації про ситуацію на батьківщині для них були

усні розповіді очевидців, соціальні мережі, а також власні короткочасні відвідини. Офіційна інформація, як від органів влади на батьківщині, так і в країні перебування, сприймалася з меншою довірою. Отже, можливість повернутися додому на короткий період для відвідин родини, перевірки збереження майна та оцінки ситуації можуть сприяти більш тривалому поверненню в майбутньому, коли дозволять умови» [4];

4. Соціальний капітал та соціальні зв'язки. Із даними чинниками «пов'язане відчуття приналежності до певної спільноти та до місця, яке ця спільнота вважає домом. Таке відчуття має кілька вимірів: по-перше, це зв'язок із місцем, де минули роки життя; по-друге, – з народом, етнічною групою; по-третє, – з державою, через належність до громадянства та реалізацію передбачених ним прав» [4];

5. Наявність житла та доступу до базових послуг, передусім медичних та освітніх. Вказаний аспект особливо актуальний для вимушених мігрантів чия майно безпосередньо перебувало у зоні бойових дій позаяк його відсутність або незадовільний стан унеможлиблює нормальну життєдіяльність, а відтак істотно обтяжує процес репатріації [11];

6. Наявність роботи. Доступ до ринку праці є наступною важливою передумовою прийняття рішення про повернення. Оскільки фінансове забезпечення, що надається із статусом тимчасового захисту та виплати, що стимулюють повернення, є обмеженими, можливість працевлаштування та отримання стабільного рівня доходу має вирішальне значення після повернення у країну походження;

7. Географічна близькість та загальний рівень соціально-економічного розвитку у країні повернення. «Помічено, що перебування вигнанців у країнах, які географічно ближче до батьківщини, полегшує повернення; охочіше біженці повертаються з менш розвинених країн, порівняно з більш розвиненими» [4].

Окреслений перелік чинників не є вичерпним і може варіюватися залежно від конкретних передумов та кон'юнктури, що склалася внаслідок виникнення міграційних потоків. Соціологічні опитування проведені серед вимушених мігрантів з України засвідчують, що на прийняття рішення про реєміграцію впливають також вік біженців, наявність дітей шкільного віку, мова побутового спілкування, фінансовий статус, відчуття провини через

виїзд закордон тощо [12]. Втім, проведений огляд факторів репатріації дозволяє глибше проаналізувати досвід повернення у Боснію і Герцеговину (надалі БіГ) та Ізраїль з метою виявлення ключових особливостей даних процесів та їх подальшого врахування під час вироблення політики України у відповідній сфері.

Як зазначалося вище, війна у БіГ, що тривала з квітня 1992 року до грудня 1995 року мала найбільш руйнівні наслідки серед усіх збройних протистоянь на території держав, що входили до складу Югославії. Країна втратила вбитими близько 2,3% населення [13], а на місцях звичного проживання, по завершенню бойових дій залишалося, лише 42% мешканців з довоєнних 4,4 млн. Окрім цього, аналогічний відсоток житлового фонду зазнав руйнувань. Протягом війни до європейських країн прибуло близько 700 тис. біженців (16 % довоєнного населення БіГ), яким було надано тимчасовий захист, що передбачав повернення до країни донора по досягненню безпеки.

Дейтонська мирна угода, підписана у грудні 1995 року гарантувала право вимушених мігрантів на рееміграцію, для чого на владу БіГ було покладено завдання забезпечення відповідних умов, зокрема в частині наданні інформації про ситуацію у місці повернення. «За сприяння працівників міжнародних організацій та миротворчих контингентів було проведено низку ознайомчих візитів вигнанців до місць колишнього проживання. Біженці зустрічалися з представниками громад, куди мали повернутися, спілкувалися з місцевою владою, відвідували колишні домівки» [5]. З огляду на значні руйнування житлового фонду, основним інструментом повернення вимушених мігрантів у БіГ було визначено фінансову компенсацію за втрачене майно. Реалізація передбаченого мирною угодою плану репатріації, включала створення міжнародної Комісії у справах біженців та переміщених осіб, яка розглядала справи щодо вартості втраченого майна та розміру виплат за нього. Моніторинг виконання за процесом був покладений на Міністерство з прав людини та біженців, яке, втім, було створене лише через 7 років після завершення війни [14]. Фінансування рееміграції здійснювалося переважно за рахунок коштів міжнародної спільноти, яке, окрім виплат на відновлення житла, включало кредити на заснування бізнесу, гуманітарну і грошову допомогу на поточні потреби, медичні послуги та забезпечення зайнятості.

Вирішальне значення для динаміки повернення мала політика країн перебування. Найбільшу кількість боснійських біженців прийняли Німеччина (45,7%), Австрія (12,4%), Швеція (8,4%), Швейцарія (3,5%) та Туреччина (3,4%). За оцінками УВКБ, через 10 років після підписання Дейтонської угоди до своїх домівок у БіГ повернулися менше половини вимушених мігрантів: з Німеччини виїхали практично усі біженці з країн колишньої Югославії, позаяк німецька влада скасувала тимчасовий захист, з Швейцарії близько половини, а в Австрії та скандинавських країнах більшість користувачів тимчасового захисту змінили його на постійний [5].

Основною проблемою, що обтяжувала процес репатріації вимушених мігрантів з БіГ стала слабкість державних інститутів, що позначилася на темпах соціально-економічного розвитку у країні після завершення війни. Причину такої ситуації слід шукати у політичній площині, оскільки наслідком укладення Дейтонської угоди було перетворення БіГ на федерацію двох автономних квазідержавних утворень із низьким ступенем конвергенції, де кожен суб'єкт, керуючись власними інтересами, може істотно гальмувати загальнодержавні рішення. З одного боку повернення біженців до БіГ позитивно вплинуло на конкурентоспроможність експортної продукції, через здобуті мігрантами закордоном знання та навички [10]. З іншого, недостатність структурних реформ призвела до високого рівня безробіття (понад 30%), зростання тіньового сектору економіки, низького рівня внутрішніх інвестицій та заощаджень, а також слабких темпів відновлення промислового виробництва [13]. Таким чином, політика рееміграції, що була направлена на фінансову компенсацію зруйнованого житла з метою його подальшого відновлення зазнала провалу, позаяк у соціально-економічних реаліях повоєнного часу велика кількість біженців поверталася лише з метою отримання реституцій, продажу власності та повернення у країну еміграції [5].

Щодо політики репатріації Ізраїлю, необхідно відмітити контекст її появи та характерні особливості, що відрізняють її від рееміграції, яка мала місце у БіГ. В останньому випадку, зусилля міжнародної спільноти були направлені на повернення вимушених мігрантів з країни, що надавала тимчасовий захист, у їх власну країну, де вони перебували до початку бойових дій. Натомість в Ізраїлі, основною підставою для репатріації слугує етнічна приналежність до єврейського народу, неза-

лежно від країни походження чи поточного громадянства.

Право євреїв на реєміграцію в Ізраїль закріплене у Законі «Про повернення» 1950 року [15]. Репатріація в країну відбувається на постійній основі з моменту утворення держави Ізраїль у 1948 році до наших днів. В її основу покладено зміцнення національної безпеки та захист громадян в умовах періодичних військових конфліктів шляхом якісної розбудови власного силового апарату [16]. Ефективність реєміграції досягається перш за все завдяки злагодженій координації дій різних державних структур в середині країни та за її межами, що дає репатріантам розуміння кожного подальшого кроку з моменту прийняття рішення про повернення. Ключова роль в організації процесу репатріації на її початковому етапі належить Єврейському агентству – Сохнут, представництва якого розосереджені по країнах світу, де: потенційний мігрант отримує усю необхідну інформацію та допомогу у проходженні передбачених процесом повернення попередніх процедур; узгоджується дата та місце майбутнього проживання; відбувається координація з відповідним муніципалітетом щодо підбору житла та подальшої інтеграції потенційного громадянина [17]. Наступним етапом є перевірка, що здійснюється посольствами держави Ізраїль на предмет ризиків для національної безпеки в частині антисемітської діяльності та наявності кримінального минулого [15]. За умов успішного проходження перелічених вище кроків, репатріанту видається піврічна віза із правом на подальше постійне місце проживання та коштом Сохнут організовується переліт до Ізраїлю. Після прибуття репатріант отримує допомогу від уряду країни, що включає наступне:

– **3 боку Міністерства алії та інтеграції:**

– *Соціальну допомогу:* фінансове забезпечення на поточні потреби на термін до 1 року; безкоштовне медичне страхування для непрацюючих репатріантів на термін до 1 року з моменту репатріації;

– *Допомога з житлом:* фінансове забезпечення на оренду житла терміном до 4 років з моменту репатріації; пільгова іпотека та позики на одноразове придбання житла, які можна отримати протягом 15 років з моменту репатріації;

– *Допомогу у працевлаштуванні:* курси підготовки для отримання ліцензії на роботу; підвищення кваліфікації та перекваліфікація

для репатріантів із вищою або спеціальною освітою;

– *Податкові пільги:* пільги щодо сплати муніципальних податків, що можуть бути використані у будь-які 12 місяців протягом перших 2 років з моменту репатріації; зменшений податок на одноразову купівлю нерухомості протягом 7 років з моменту репатріації;

– *Грошові позики* на відкриття та розвиток бізнесу для приватних підприємців;

– **3 боку Міністерства освіти:** безкоштовний курс іврити із терміном навчання до 10 місяців, що може бути використаний у будь-який час протягом 10 років з моменту репатріації; можливість здобуття вищої освіти протягом перших 3 років з моменту репатріації;

– **3 боку Митниці Ізраїлю:** митні пільги, у тому числі пільгове мито на ввезення товарів, придбання товарів місцевого виробництва, а також ввезення з-за кордону або придбання в Ізраїлі автомобіля, протягом 3 років з моменту репатріації;

– **3 боку Податкової служби:** пільговий період для сплати податку на прибуток на термін 3,5 років з моменту репатріації.

Підкреслюючи успішність політики репатріації, що проводиться державою Ізраїль, необхідно також зауважити й її певні проблемні аспекти, зокрема труднощі у розрахунку потенційної кількості повернень, що позначається на кількості доступного житла та вакансій для майбутніх репатріантів. Втім, завдяки послідовному супроводу репатріантів на кожному етапі реєміграції та всебічній урядовій підтримці після прибуття до Ізраїлю з метою облегшення інтеграції у приймаючий соціум, у період 1948–2024 рр. країні вдалося повернути близько 3,5 млн євреїв, що на поточний момент складає понад 35% від загальної кількості населення [17]. Окрім цього, варто відмітити значення факторів соціального капіталу та приналежності до спільноти в репатріаційних практиках Ізраїлю. З огляду на історичний контекст Другої світової війни, проголошення незалежності та низки арабо-ізраїльських війн, національна ідентифікація та відчуття залучення до спільної справи відстоювання права на власне існування, разом з безпекою та соціально-економічним розвитком відіграють вирішальну роль у прийнятті рішення про реєміграцію.

Висновки. Проаналізований іноземний досвід дозволяє зробити висновок, що для БіГ проблема повернення вимушених мігрантів мала тимчасовий характер і на даний час практично втратила актуальність, в той час

як в Ізраїлі репатріація є частиною державної політики, що узгоджена з іншими її складовими. У першому випадку політика рееміграції зазнала провалу через нову політичну архітектуру, яка була створена у БіГ після завершення війни, що позначилося та слабкості державних інститутів, а відтак і темпах розвитку країни. У випадку Ізраїлю, послідовність державної політики у сфері національної безпеки у поєднанні з соціально-економічними факторами та відчуттям національної ідентичності позитивно впливають на прийняття рішення про рееміграцію. Таким чином, політика України щодо повернення власних біженців по завершенню активної фази бойових дій, опираючись на окреслений досвід, наукові дослідження та соціологічні опитування повинна носити характер комплексної програми, що є частиною загального плану

відбудови та розвитку країни у майбутньому, та передбачати: розробку стратегії національної безпеки із врахуванням ризиків майбутніх військових протистоянь; розробку стратегії соціально-економічного розвитку країни після завершення бойових дій, враховуючи євроінтеграційні процеси; ухвалення та ратифікацію відповідної нормативно-правової бази у сфері репатріації; налагодження співпраці з країнами-партнерами щодо організації рееміграції, включаючи інформаційну підтримку даного процесу; налагодження співпраці між державними відомствами, серед яких буде розподілено функції щодо повернення та інтеграції вимушених мігрантів; надання всебічної урядової підтримки у процесі реінтеграції біженців у приймаючий соціум, включаючи забезпечення житлом, доступом до базових послуг та ринку праці тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Продуктивна спроможність економіки регіонів: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: наукова доповідь / наук. ред. д.е.н., проф. С.Л. Шульц; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». Серія «Проблеми регіонального розвитку». Львів, 2022. 104 с. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/r20220037.pdf>
2. Самчук Т. Мільйони переселених. Якими були європейські біженці у 20 столітті. *Медіа великих історій*. 2022. URL: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/miljony-pereselenyh-yakymy-buly-yevropejski-bizhenctzi-u-20-stolitti/>
3. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences. *Official Journal of the European Communities*. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF>
4. Малиновська О. Повернення вимушених мігрантів на батьківщину як найкраще рішення: чинники та засоби його забезпечення. *Національний інститут стратегічних досліджень. Центр економічних і соціальних досліджень*. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/povernennya-vymushenykh-migrantiv-na-batkivshchynu-yak-naykrashche>
5. Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. № 1. С. 53–72. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053>
6. Global Compact on Refugees. URL: <https://www.unhcr.org/media/global-compact-refugees-booklet>
7. Гетман О. Як інші країни після воєн повертали своїх мігрантів і що робити Україні. *Економічна правда*. 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/05/2/713185/>
8. Вишлінський Г., Самойлюк М., Михайлишина Д., Томіліна М. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. *Центр економічної стратегії*. 2023. URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>
9. Янович А. Механізми адаптації, інтеграції та асиміляції вимушених мігрантів у приймаючий соціум: зарубіжний досвід. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56, 9 с. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-68>
10. Дубровський В., Черкашин В., Вахітова А., Гетман О. Воєнні мігранти: світовий досвід та українські особливості. *Економічна експертна платформа*. 2024. URL: <https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf>
11. Янович А. Повернення вимушених мігрантів як складова політики повоєного відновлення України // *Актуальні проблеми розвитку фінансово-економічної системи: пріоритети та перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених*. 2023. Львів, 94–95. URL: https://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/Finansiv_ekon._bezpeki_bank._spravi_ta_strakh._biz/Doc/Zbirnyk_19.10.2023.pdf

12. Заїка Н. Не тільки житло і робота. Як ідентичність і туга за домом впливають на бажання українських біженців повернутися додому. *Вокс Україна*. 2024. URL: <https://voxukraine.org/ne-tilky-zhytlo-i-roboty-yak-identychnist-i-tuga-za-domom-vplyvayut-na-bazhannya-ukrayinskykh-bizhentsiv-povernutysya-dodomu>
13. Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. *Бізнес Цензор*. 2022. URL: <https://biz.censor.net/m3330248>
14. Калениченко-Мухоморова Т. Заморожений конфлікт. 20 років після війни в Югославії. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2015. URL: https://irisu.ua/zamorozheniy-konflikt-20-rokiv-pislya-viyni-v-yugoslaviji_n73045
15. Закон «Про повернення». *Jewish Virtual Library*. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-s-law-of-return>
16. Войтовський К. Досвід Ізраїлю щодо формування стратегії національної безпеки. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/dosvid-izrayilyu-shchodo-formuvannya-stratehiyi-natsionalnoyi>
17. Досвід репатріації в Ізраїлі як приклад для наслідування в Україні. *Лівий Берег*. 2024. URL: https://lb.ua/blog/ngo_cpm/604686_dosvid_repatratsii_izraili_yak.html

REFERENCES:

1. Produktivna spromozhnist' ekonomiky rehioniv: teoretyko-metodolohichni ta prykladni aspekty: naukova dopovid' [Productive capacity of regional economies: theoretical, methodological, and applied aspects: scientific report]. (2022). Shults, S. L. (Ed.). *DU «Instytut rehional'nykh doslidzhen' imeni M. I. Dolishn'oho NAN Ukrayiny» – State Institution «Institute of Regional Research named after M. I. Dolishnij of NAS of Ukraine»*. Seriya «Problemy rehional'noho rozvytku». Lviv, 104 p. Available at: <https://ird.gov.ua/irdp/p20220037.pdf> (accessed October 23, 2024)
2. Samchuk T. (2022) Mil'yony pereselenykh. Yakymy byly yevropeys'ki bizhentsi u 20 stolitti [Millions displaced. What were European refugees in the 20th century like?]. *Media velykykh istoriy – Media of great stories*. Available at: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/miljony-pereselenykh-yakymy-buly-yevropejski-bizhenczi-u-20-stolitti/> (accessed October 23, 2024)
3. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences. *Official Journal of the European Communities*. Available at: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF> (accessed October 23, 2024)
4. Malynovs'ka O. (2024) Povnennya vymushenykh mihrantiv na bat'kivshchynu yak naykrashche rishennya: chynnyky ta zasoby yoho zabezpechennya [Return of forced migrants to their homeland as the best solution: factors and means of ensuring it]. *Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen' – National Institute for Strategical Studies*. Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/povnennya-vymushenykh-mihrantiv-na-bat-kivshchynu-yak-naykrashche> (accessed October 23, 2024)
5. Malynovs'ka O. (2023) Nas'kil'ky tymchasovym ye tymchasovy zakhyst: prykhid vymushenykh mihrantiv z kolyshn'oyi Yuhoslaviyi [How temporary is temporary protection: The case of forced migrants from the former Yugoslavia]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika – Demography and Social Economy*, no. 1, pp. 53–72. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053> (accessed October 23, 2024)
6. *Global Compact on Refugees*. Available at: <https://www.unhcr.org/media/global-compact-refugees-booklet> (accessed October 23, 2024)
7. Hetman O. (2024) Yak inshi krayiny pislya voyen povertaly svoiykh mihrantiv i shcho robyty Ukrayini [How other countries repatriated their migrants after wars and what Ukraine should do]. *Ekonomichna pravda – Economic Truth*. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/05/2/713185/> (accessed October 23, 2024)
8. Vyshlins'kyu H., Samoilyuk M., Mykhaylyshyna D., & Tomilina M. (2023) Bizhentsi z Ukrayiny: khto vony, skil'ky yikh ta yak yikh povertaty? Final'nyy zvit [Refugees from Ukraine: Who are they, how many, and how to return them? Final report]. *Tsentr ekonomichnoyi stratehiyi – Center for Economic Strategy*. Available at: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/> (accessed October 23, 2024)
9. Yanovych A. (2023) Mekhanizmy adaptatsiyi, intehratsiyi ta asymilyatsiyi vymushenykh mihrantiv u pryyma'yuchyy sotsium: zarubizhnyy dosvid [Mechanisms of adaptation, integration, and assimilation of forced migrants into the host society: foreign experience]. *Ekonomika ta suspil'stvo – Economy and Society*, no. 56, 9 p. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-68> (accessed October 23, 2024)
10. Dubrovskyy V., Cherkashyn V., Vakhitova A., & Hetman O. (2024) Voyenni mihranty: svitovyy dosvid ta ukrayins'ki osoblyvosti [War migrants: World experience and Ukrainian specifics]. *Ekonomichna ekspertna plat-*

forma – Economic Expert Platform. Available at: <https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf> (accessed October 23, 2024)

11. Yanovych A. (2023) Povnennya vymushenykh mihrantiv yak skladova polityky povoyennoho vidnovlennya Ukrayiny [Return of forced migrants as a component of Ukraine's post-war recovery policy]. *Aktual'ni problemy rozvytku finansovo-ekonomichnoyi systemy: priorytety ta perspektyvy – Current Issues of Financial and Economic System Development: Priorities and Prospects*. Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference of Higher Education Applicants and Young Scientists (Lviv, October 19, 2024). pp. 94–95. Available at: https://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/Finansiv_ekon._bezpeki_bank._spravi_ta_strakh._biz/Doc/Zbirnyk_19.10.2023.pdf (accessed October 23, 2024)

12. Zaika N. (2024) Ne til'ky zhytlo i robota. Yak identychnist' i tuha za domom vplyvayut' na bazhannya ukrayins'kykh bizhentsiv povernutysya dodomu [Not only housing and work. How identity and homesickness influence Ukrainian refugees' desire to return home]. *Vox Ukraina – Vox Ukraine*. Available at: <https://voxukraine.org/ne-tilky-zhytlo-i-robota-yak-identychnist-i-tuga-za-domom-vplyvayut-na-bazhannya-ukrayinskykh-bizhentsiv-povernutysya-dodomu> (accessed October 23, 2024)

13. Bohdan T. (2022) Pislyavoyenna vidbudova: uroky z dosvidu Balkan [Post-war reconstruction: Lessons from the Balkans' experience]. *Biznes Tsenzor – Business Censor*. Available at: <https://biz.censor.net/m3330248> (accessed October 23, 2024)

14. Kalenychenko-Mukhomorova T. (2015) Zamorozhenyy konflikt. 20 rokiv pislya viyny v Yuhoslaviyi [Frozen conflict. 20 years after the war in Yugoslavia]. *Relihiyno-informatsiyna sluzhba Ukrayiny – Religious Information Service of Ukraine*. Available at: https://risu.ua/zamorozheniy-konflikt-20-rokiv-pislya-viyni-v-yugoslaviji_n73045 (accessed October 23, 2024)

15. Zakon «Pro povernennya» [Law of Return]. *Jewish Virtual Library*. Available at: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-s-law-of-return> (accessed October 23, 2024)

16. Voytovs'kyi K. (2022) Dosvid Izrayilyu shchodo formuvannya stratehiyi natsional'noyi bezpeky [Israel's experience in forming a national security strategy]. *Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen' – National Institute for Strategic Studies*. Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/dosvid-izrayilyu-shchodo-formuvannya-stratehiyi-natsionalnoyi> (accessed October 23, 2024)

17. Dosvid repatriatsiyi v Izrayili yak prykhklad dlya nasliduvannya v Ukrayini [Israel's repatriation experience as an example for Ukraine]. (2024). *Livyy Bereh – Left Bank*. Available at: https://lb.ua/blog/ngo_cpm/604686_dosvid_repatriatsii_izraili_yak.html (accessed October 23, 2024)